

*Оксана Федотова,
професор НАКККіМ,
доктор історичних наук*

Політична цензура в УСРР—УРСР: практика обмеження друкованої продукції

*Жоден уряд не може існувати без цензури:
там, де друк вільний, ніхто не вільний
Томас Джефферсон*

У статті проаналізовано основні закономірності становлення та розвитку політичної цензури творів друку в Україні за радянської доби. Автором розглянуто напрями цензурної діяльності з контролю бібліотечної, музейної та книготорговельної сфер, ввезення літератури з-за кордону, збереження державної таємниці в пресі.

Ключові слова: політична цензура, твори друку, радянська доба, цензурна діяльність, контроль, бібліотечна, музейна та книготорговельна сфери, ввезення літератури з-за кордону, збереження державної таємниці в пресі.

Політична цензура — давнє соціокультурне явище, що виражається досить широким спектром проявів. Протягом усієї історії людства завжди існували певні обмеження з боку правлячої верхівки щодо отримання та розповсюдження у суспільстві небажаної інформації.

Радянська політична цензура виникла одразу ж після Жовтневого перевороту 1917 р. Декрет про друк став відправною точкою в історії радянського ідеологічного терору. Основним завданням пролетаріату, за визначенням радянських політиків, вважалося впровадження в життя принципу партійності літератури. Задля досягнення ідеологічної одноманітності правлячою владою передбачалося монополізувати всі джерела інформації. Замість зруйнованого буржуазного державного апарату, його інститутів та ідеології, новий режим сформував могутній плацдарм охорони власних інтересів. Запорукою реалізації поставленого завдання стало фізичне знищення як політичних опонентів, так і продуктів їхньої ідеології (буржуазної преси та творів друку).

Становлення політичної цензури в СРСР мало певні ознаки, властиві згаданій формі диктату: класовий підхід щодо визначення цінності інформації в будь-яких сферах життя; пресинг офіційної ідеологічної лінії; боротьба з політичними опонентами державного устрою (непримиренність до інакодумства). Саме тому протягом 73 років існування радянської системи в полі зору органів цензури безперервно знаходилися видавничі та поліграфічні підприємства, засоби масової інформації, бібліотечні та архівні установи, наукові інституції, культурні організації тощо. Друковані видання, як носії різного роду політичних концепцій, ретельно просіювалися комуністичною цензурою через решето ідеологічного контролю на предмет відповідності існуючим догмам. Наслідками проваджуваної радянською владою насильницької політики стало знищення значної кількості книг та репресії щодо їхніх авторів, утворення спецсовів, у яких містилися твори, вилучені з наукового та культурного обігу (деяким із них судилося десятиліттями пролежати на полицях спецфондів).

1918 р. вищим органом цензури проголошено Революційний трибунал друку при Революційному трибуналі, основним завданням якого було викриття "злочинів і вчинків",

скоєних шляхом застосування засобів друку, до яких зараховувалися будь-які неправдиві або викривлені відомості про явища суспільного життя.

У січні 1919 р. після встановлення в Україні радянської державності у вигляді обох гілок влади — компартійного та радянського центрів — побачили світ перші директиви радянського уряду. Так, одним із початкових циркулярів стала постанова Наркомосу УСРР "Про ревізію бібліотек". За цим розпорядженням усі друковані видання в Україні негайно передавалися в державну власність. Причому в процесі самого передавання не виключалася можливість застосування насильницьких дій. Означені настанови втілювалися в життя Народним комісаріатом освіти, до бібліотечного відділу якого або в розпорядження місцевих органів надходила виявлена література.

Паралельно більшовицьким урядом продовжувалися подальші пошуки різних форм і методів контролю за інтелектуальною власністю суспільства. Наприкінці лютого 1919 р. у системі державної влади УСРР був створений і деякий час функціонував Народний комісаріат радянської пропаганди. Водночас передбачалося запровадити Народний комісаріат цензури УСРР, проект чого надійшов 19 лютого на ім'я Х. Раковського [12]. Радянська цензура мала охопити усі сфери культурного життя. Проте згаданий циркуляр, розроблений М. Бойковим, залишився лише на папері, оскільки на той момент не знайшов підтримки керівних органів.

У цілому період 1917—1922 рр. охарактеризувався спробами запровадити відомчу цензуру. Початкові заходи відомчих органів передбачали ревізію бібліотек, архівів тощо, опечатування літератури, закладаючи підґрунтя для створення радянських спецфондів.

Зважаючи на відсутність централізації в цій діяльності, 1922 р. для того, щоб поєднати всі існуючі напрями в одній установі, з ініціативи компартії був створений Головліт, що природно продовжив розпочатий більшовицькою владою контроль. Саме цей спеціальний орган забезпечував тотальний нагляд за усіма без винятку творами друку, стежив за випуском кінопродукції, робив відбір репертуару тощо. В об'єктиві уваги Головліту перебували книжкові фонди республіки, бібліотечна справа тощо. Протягом 1922 р. цензура поступово формувалася як засіб державних структур щодо утверд-

ження єдиної ідеології, нетерпимої до будь-яких проявів плюралізму. Успішне виконання поставлених завдань стало можливим після налагодження органами цензури найтіснішого співробітництва із Державним політичним управлінням (ДПУ). У ході прийняття рішень про заборону розповсюдження певних відомостей політичні цензори керувалися регламентувальними партійними директивами, циркулярами Головліту та інструкціями ДПУ.

Надалі, протягом 1922—1930 рр., відбувалась організація й становлення цензурної системи в контексті формування тоталітарної держави. Відтоді були визначені превалюючі напрями роботи цензорських установ щодо нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою, ввезенням літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі тощо, організовано спецфонди заборонених видань, розпочато проведення масових кампаній з очищення документального масиву республіки. Означеними перевітками книжковим запасам України було завдано величезної шкоди, оскільки тільки з 1926 по 1931 рр. вони скоротилися на 60% [9].

Розростання партійно-державних структур із паралельними цензурними функціями та їхнє утвердження сприяли створенню наприкінці 30-х рр. потужної політичної системи для керування всіма інформаційними процесами суспільства, внаслідок чого повної ідеологізації зазнала й царина друкованого слова. Під тотальну заборону підпали навіть дитячі казки Гауфа, Андерсена, Джекобса, Перро як такі, що "перекручуванням дійсності, відривом від часу й простору, ігноруванням причинного зв'язку" перешкоджали процесу виховання матеріалістичного світогляду в підростаючого покоління [14, с. 143]. Політика тотального терору призвела до вилучення за проскрипційними матеріалами і знищення багатьох цінних творів української та світової культури. У ході сталінських репресій загинули їхні автори — відомі письменники, учені, громадські та культурні діячі. Масштаби духовного терору були настільки великими, що органи цензури не встигали фіксувати всі зміни політичної кон'юнктури. Якщо раніше в проскрипційних списках зазначали прізвище автора, назву твору, видавництво, рік видання й мову, то згодом цензори перейшли до повної "уніфікації" своєї творчості, роблячи в рубриці "Назва" позначку: "Всі твори, за всі роки, всіма мовами". Широкомасштабні кампанії з очищення книжкових фондів республіки спричинили спустошення запасів національної друкованої продукції.

У 1939—1940 рр. остаточно склалася система партійно-державного керівництва країною та закінчилося оформлення інститутів радянської цензури. За допомогою створеної політичної системи влада успішно керувала й сферою духовної культури українського народу. Сформувався мережа спецфондів, наповнення та режим існування яких надалі принципово не змінювалися, а лише піддавалися тимчасовому поповненню й корегуванню.

Під час війни союзні та республіканські органи цензури перебудували свою діяльність, посилюючи контроль за матеріалами радіофіру, а також системою збереження військової таємниці в пресі. З початком визволення окупованих територій в УРСР поступово відновлювалися традиційні види цензурної діяльності з нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою, вилучалися твори тих осіб, які співробітничали з гітлерівцями, зарубіжна література та матеріали окупаційного періоду. Ведення перевірок ускладнювалося як нестачею цензорів, так і відсутністю збірників наказів на вилучення. Проте в ході наради начальників облліт, що відбулася 6—8 жовтня 1944 р., керівник Головліту УРСР С. Барланицький доповідав, що за дев'ять місяців поточного року співробітниками органів цензури перевірено 445 бібліотек і 32 книгарні, вилучено 4892 примірники книг, знищено більше 30 тис. примірників літератури, виданої німецько-фашистськими окупантами [14].

У повоєнний час цензура вступила в нову фазу свого розвитку, що була пов'язана з перетворенням її на потужну індустрію. В Головліті з'явилися нові напрями діяльності, пов'язані з опрацюванням трофейної, зарубіжної літератури та контролем за букіністикою. На початку 1947 р. органи цензури здійснили загальну перевірку букіністичного ринку України. За наслідками означеного рейду ставалося питання про заборону приватної книготоргівлі на ринках. Республіканські органи цензури також посилювали контроль за збереженням державної таємниці (факти розголошення якої навіть ретельно шукали в експозиціях виставок та музеїв) та інтенсифікували очищення бібліотечної та книготорговельної мережі від усіх типів небажаних видань. На початку 50-х рр., незадовго до смерті Сталіна, перевірки усіх типів бібліотек посилились. З 1950 р. по березень 1953 р. з книгозбірень республіки всього було вилучено 303 763 примірники політично шкідливої літератури [3]. Головліт УРСР на тому етапі також увів у дію перший республіканський зведений покажчик заборонених видань та почав готувати "Текстові відомості викреслень попередньої цензури", які надсилалися на розгляд до ЦК КП(б)У.

Упродовж хрущовського періоду цензура творів друку зазнала суттєвої переорієнтації у своїй роботі, що було викликано демократичними тенденціями доби "відлиги" та розвінчанням культу особи Сталіна. Утім, цензурування друкованих видань здійснювалося у двох напрямках, що позначилися спробами одночасно пристосуватися до "лібералізації" та подальшої стагнації. Так, з одного боку, переглядалися твори репресованих авторів, котрі за рішенням вищих інстанцій були оправдані. З іншого — це не заважало органам цензури готувати чергові проскрипційні матеріали та вилучати твори друку. Надалі, у процесі відходу від демократичних позицій, цензорські установи УРСР посилили нагляд за збереженням державної таємниці в пресі, прискорили очищення бібліотек та книготорговельної мережі від небажаних творів, а також розгорнули новий напрям діяльності з відстеження видань української діаспори. Так, з листопада 1958 р. Головліт УРСР розпочав перегляд україномовної зарубіжної літератури, яка надходила в поштових бандеролях, на предмет її ефективнішого використання для ведення контрпропаганди. Принципово новою стала також ініціатива Головліту проставляти на всіх іноземних виданнях обмежувальний штамп — шестикутник. Наявність такої позначки на творі свідчила, що ним можна користуватися, лише маючи спеціальний дозвіл і виключно в спецсхові.

Зниження ролі Головліту в 1964—1966 рр., що тимчасово перетворився на один з підрозділів управлінського типу в апараті Державного комітету по пресі, було лише епізодичним, щоб істотно змінити ситуацію в країні, оскільки партія не мала намірів втрачати керівні плацдарми в культурі [16].

Загалом, незважаючи на поступове згортання демократичних завоювань, у країні відбулися серйозні історичні зміни. За фактом реабілітації багатьох діячів на основі рішень Прокуратури й Військової колегії Верховного Суду, з авторських списків, що становили 3310 осіб, усі твори яких у попередні роки підлягали вилученню з відкритих фондів, до 1 січня 1960 р. виключено 2635 імен. На підставі цього фонди загального користування поповнили 18 тис. назв друкованої продукції [3].

Під час "застою" 1967—1984 рр. роль і місце Головліту в політичній системі суспільства принципово не змінювалися. Згортання демократичних завоювань позначилося на змістовному наповненні діяльності органів радянської цензури. Активний наступ на права й свободи членів суспільства обумовив підвищену увагу контролюючих інститутів до виявлення української зарубіжної літератури та "націоналіс-

тичних" творів, пошуку продукції "самвидаву". За таких умов органи цензури також допомагали органам політконтролю стежити за творчістю авторів-дисидентів і політичних емігрантів та своєчасно поповнювати їхніми творами чергові проскрипційні списки й покажчики. Твори "осіб, які скомпрометували себе", вилучали з бібліотечної й книготоргівельної мережі як "шкідливі". Так, у наказі Головліту СРСР № 31-дск від 13 серпня 1976 р. серед заборонених видань ряду "неблагонадійних" письменників союзних республік фігурували оригінальні й перекладні книги О. Бердника у кількості 16 назв [14, с.250]. Головліт УРСР також звернувся 1979 р. до ЦК КПУ з проханням надати розпорядження відповідним органам про оперативне інформування цензурного відомства стосовно фактів виїзду за межі країни осіб, антирадянська діяльність яких за кордоном могла б зашкодити інтересам СРСР. На тому етапі були розроблені регламентувальні документи щодо правил отримання, зберігання та використання зарубіжної друкованої продукції, з'ясувалися канали її надходження в республіку. Посилився нагляд за збереженням державної таємниці в пресі.

1985 — січень 1990 рр. — останній період існування системи радянської цензури в УРСР, у ході якого на фоні кардинальних змін, посилення впливу міжнародної громадськості та розкриття надбань спецфондів, робилися неодноразові спроби так званої "адаптації" до "перебудови". Так, у процесі повернення зі спецфондів творів реабілітованих діячів, органи Головліту продовжували звертатись "наверх" із зустрічними пропозиціями пригальмувати передавання певної книги з ідеологічних міркувань, а окремі твори — вилучити. Напрямами діяльності органів цензури залишалися контроль за бібліотечною та книготоргівельною сферою, збереженням державної таємниці в пресі, підготовка нових проскрипційних матеріалів, виявлення вітчизняної та закордонної літератури, що надходила до республіки, на предмет наявності в ній "політичних дефектів". Свідченням двоякої політики органів цензури може бути вироблений наприкінці 1988 р. Головлітом СРСР у двох частинах "Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготоргівельної сітки", до якого увійшли й українські твори, видані протягом 1917—1925 рр. Однак наростаюча агонія радянської політичної системи стала логічним завершенням функціонування інститутів цензури. 17 січня 1990 р. побачив світ фінальний циркуляр Головліту, згідно з яким він припинив свою діяльність.

Отже, "надбання" інститутів радянської цензури протягом комуністичного панування були досить "вагомими". Заборонені видання зберігалися в 28 бібліотечних спецфондах України, 10 з яких знаходилися в Києві [13]. Загалом Головлітом СРСР у різні часи були складені та розіслані бібліотечним установам 44 проскрипційні списки та покажчики на вилучення приблизно 30 тис. назв творів, що зберігалися у 210 спецфондах бібліотек СРСР [3]. Парадоксальний факт: загальна кількість літератури, поданої в українських проскрипційних матеріалах, приблизно дорівнює половині всієї друкованої продукції, виданої в Україні протягом ХХ ст. [8].

Політика тотального "бібліоциду", що неухильно провадилася радянською владою, призвела до небаченого в історії України спустошення книжкових запасів і, як наслідок, істотного зниження інтелектуального й духовного потенціалу українців. Заборона тих або інших творів породжувала поступовий ефект ланцюгової реакції. Наслідки масового винищення книг відчуваються й дотепер у незалежній Україні і, можливо, будуть позначатися ще довгий час.

Список використаної літератури

1. Ашаренкова Н. Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20—30 рр. ХХ ст.) / Н. Г. Ашаренкова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — 2001. — Вип. 5. — С. 93—101.
2. Бабюх В. А. Політична цензура в Україні в 1920—1930-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Бабюх Віталій Антонович ; Ін-т історії України НАН України. — К., 2007. — 23 с.
3. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму / В. Баран // Сучасність. — 1994. — № 6. — С. 104—117.
4. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 69—76.
5. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні 20—30-ті роки / Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. ; ред. С. О. Васильченко. — К. : Либідь, 1991. — 344 с.
6. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918—1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ ім. В. І. Вернадського. — К. : НБУВ, 1998. — 335 с.
7. Каракоз О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917—1939) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Каракоз Олена Олександрівна ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. — К., 2006. — 21 с.
8. Мишанич О. Українська література під забороною / Олекса Мишанич // Літературна Україна. — 1994. — 18 серп.
9. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20—30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. — К. : Стилюс, 1998. — 320 с.
10. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20—30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. І. Очеретянко ; Харків. держ. ун-т. — Х., 1999. — 19 с.
11. Позднякова І. Цензурна політика в Радянській Росії у 1917—1929 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Позднякова Ірина Сергіївна ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2010. — 20 с.
12. Рибалка О. "Право вільно мислити допустимо в известных рамках..." : (причинки до історії цензури в Україні) / О. Рибалка // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 1/2. — С. 80—83.
13. Тимошик М. Її величність — книга: історія видавничої справи Київського університету 1834—1999 : монографія / Микола Тимошик ; передм. В. Скопенка. — К. : Наша культура і наука, 1999. — 308 с.
14. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УРСР — УРСР (1917—1990) : монографія / О. О. Федотова. — К. : Парлам. вид-во, 2009. — 352 с.
15. Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово : за матеріалами роботи політконтролю НКВД — ДПУ / В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1. — С. 12—22.
16. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Юрій Шаповал // Бахмутський шлях. — 2001. — № 1/2. — С. 84—110.

В статті проаналізовані основні закономірності становлення і розвитку політичної цензури в Україні в радянський період. Автором розглянуті напрямки діяльності цензурної служби по контролю бібліотечної, музейної книготоргової сфер, ввозу літератури із-за кордону, збереження державної таємниці в пресі.

The article analyzes the main regularities of formation and development of political censorship of printed works in Ukraine during the Soviet period.

The author considers the main directions of censorship activity on checking for library, museum and book trade spheres, the import of literature from abroad, conservation of the state secret in the press.

Надійшла в редакцію 8 грудня 2011 року